

Yayın Geliş Tarihi: 05.09.2023
Yayına Kabul Tarihi: 23.10.2023
Online Yayın Tarihi: 20.12.2023
<http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.1355764>

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Cilt: 25, Sayı: 4, Yıl: 2023 Sayfa: 1716-1733
E-ISSN: 1308-0911

Araştırma Makalesi

OSMANLI'DA BAŞLIĞIN YERİ: II. ABDÜLHAMİD VE II. MEŞRUTİYET DÖNEMLERİNDEKİ ŞAPKA YASAĞI UYGULAMALARI

*Kaya İMRAG**

Öz

Osmanlı-Türk modernleşmesinin en tartışmalı konularından biri başlık meselesidir. II. Mahmud döneminde ilk kez başlara giydirildiğinde ciddi tepkilere neden olan fes, zamanla dini bir hüviyet kazanmış ve Osmanlılık simgesi haline gelmiştir. Kültürel saiklerden dolayı, Osmanlıların zihin dünyasında, fes ile 19. yüzyılda İmparatorluğun birçok yerinde görülen Avrupalıların şapkası arasında bir karşılık ilişkisi kurulmuştur. Bu çalışmada, 1876-1914 yılları arasındaki şapka yasağı uygulamalarını içeren arşiv belgeleri etrafında Osmanlı'da başlık sorunu ele alınmaktadır. Ayrıca şapka giyilmemesi için tedbirlerin alındığı bölgelerin özellikleri, şapka giyenlerin meslekleri ve mensup oldukları sosyo-ekonomik çevreler, fes ve şapkaya dair algıyı net bir şekilde ortaya koyan ifadeler ve şapka yasaklarında etkili olan nedenler ortaya konulmaktadır.

Bu çalışma, bu kültürel ve tarihsel arka planı göz ardı etmemekle birlikte, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki şapka yasağı uygulamalarında, asıl belirleyici unsurun siyasal konjonktür olduğunu ortaya koymaktadır. İslamcılık politikası güden ve hilafeti öne çıkaran II. Abdülhamid fes gibi sembolik unsurlara önem vermiştir. Bu dönemde, İmparatorluğun kritik vilayetlerinin kopmasından duyulan endişe nedeniyle, fese, bu bölgelerde devletin varlığını gösteren bir "egemenlik" simgesi önemi atfedilmiştir. II. Meşrutiyet dönemindeki uygulamalar ise asayiş sorunu ve henüz tahkim edilmemiş bir rejimin güvenliğine yönelik kaygılardan etkilenmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası, halkın galeyana getirilerek Meşrutiyet karşıtı bir harekete sevk edilebileceğinden endişe etmiştir.

***Anahtar Sözcükler:** Fes, Şapka, Modernleşme, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Şapka Yasakları.*

THE PLACE OF HEADGEAR IN THE OTTOMAN: HAT BAN PRACTICES IN THE PERIODS OF ABDULHAMID II AND THE SECOND CONSTITUTIONAL

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (APA 6. Sürüm):

İmrag, K. (2023). Osmanlı'da başlığın yeri: II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki şapka yasağı uygulamaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (4), 1716-1733.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-1376-0159, imragkaya@gmail.com.
Bu çalışma Etik Kurulu Onayı'nı gerektirmemektedir.

Abstract

One of the most controversial issues of Ottoman-Turkish modernization is the headgear issue. The fez, which caused serious reactions when it was worn on the heads for the first time during the reign of Mahmud II, gained a religious identity over time and became a symbol of Ottomanism. Because of cultural motivations, in the mental world of the Ottomans, a contrasting relationship was established between the fez and the hat of the Europeans, which was seen in many parts of the Empire in the 19th century. In this study, the headgear problem in the Ottoman Empire is discussed around the archive documents containing the hat ban practices between 1876-1914. In this study, the headgear problem in the Ottoman Empire is discussed around the archive documents containing the hat ban practices between 1876-1914. In addition, the characteristics of the regions where measures are taken not to wear hats, the occupations of hat wearers and the socio-economic environment they belong to, expressions that clearly reveal the perception of the fez and hat, and the motives that are effective in hat bans are revealed.

This study, though, does not ignore this cultural and historical background, it reveals that the main determining factor in the hat ban practices during the periods of Abdulhamid II and The Second Constitutional was the political conjuncture. Abdulhamid II, who pursued an Islamist policy and emphasized the caliphate, gave importance to symbolic elements such as the fez. In this period, due to the concern about the rupture of the critical provinces of the Empire, the importance of a "sovereignty" symbol indicating the presence of the state in these regions was attributed to the fez. The Practices during the Second Constitutional period were affected by the public order problem and concerns about the security of a regime that had not yet been consolidated. İttihat ve Terakki Fırkası (The Union and Progress Party) was concerned that the people might be agitated and led to an anti-Constitutional movement.

Keywords: *Hat, Fez, Modernization, Abdulhamid II, The Second Constitutional Period, Hat Bans.*

GİRİŞ

18. yüzyılın ikinci yarısında askeri teknik alanda başlayıp sonraki yüzyılda gündelik hayatın birçok alanına sirayet eden modernleşmenin yarattığı Doğu-Batı ikiliğinin en önemli örneklerinden biri fes ile şapkada kendini göstermişti. II. Mahmud döneminde sarık yerine fes giyilmesine karar verilmesi nedeniyle Sultana "gavur padişah" denilmişti. Batılı bir başlık olmasa da modernleşme çabasının bir ürünü olarak giyilmeye başlanan fes, zamanla hem dinsel bir hüviyet kazanmış ve hem de Osmanlılık simgesi haline gelmişti. Fes adeta kamusal alanda Müslüman-Gayrimüslim farkını ortadan kaldırmıştı (Alkan, 2017, s. 118). Böylece fes ile şapka arasında karşıtlık ilişkisi kuran Osmanlıların zihin dünyasında fesin bir modernleşme ürünü olduğu gerçeği, geri plana atıldı. Bunda fesin Doğulu kökleri etkili olmuş olmalıdır. Neticede fes, şapkada karşıtını bulmuş ve kendi konumunu daha da güçlendirmişti. Nitekim burada incelenecek olan çok sayıda şapka yasağı uygulamalarının da gösterdiği gibi, fes, "alamet-i tabiiyet" (BOA. MF. MKT. 392-

43) devlet memuriyetinin bir göstergesi, (BOA. DH. MKT. 11. 17. ;BOA. HR. SFR. 04. 433. 10) dini ve milli anlamlar içeriyordu. Şapka giymek ise “çirkin”, (BOA. DH. MKT. 11. 17) “adati diniye ve adabı Osmaniyeye” aykırı, (BOA. Y. PRK. ZB. 14. 73) “memnuiyeti şeriye”den olan, (BOA. İ. HB. 95. 15) Müslüman ahalinin hissiyatını “rencide eden” (BOA. DH. EUM. THR. 35. 66) bir şey olarak tanımlanmıştı. Fes, yerine geçtiği başlığın anlamını kazanmış ve yerini sağlamlaştırmıştı. Nitekim 1903 yılında II. Abdülhamid fesi değiştirmek istediğinde engelle karşılaşılabilecek, Ulema fes yerine kalpak giyilmesine itiraz edecekti (Atay, 2020, s. 499) Benzer bir şekilde, II. Meşrutiyet döneminde askerlerin toprak rengi giysileriyle benzer bir başlık getirmek için nafile bir uğraş verilecek, fesin rengi değiştirilemeyecekti (Yeşilbursa, 2001, s. 13).

Fesin iktidarı gerçekten bu kadar sarsılmaz mıdır? Avusturya, Bosna-Hersek’i ilhak ettiğinde Osmanlılar bu ülkeye boykot ilan etmişti. Avusturya malı fesler, bir anda meydanlarda yırtılmış, yerlere atılmış, adeta “fes yırtma bayramı” ortaya çıkmıştı. Özellikle İzmir ve Beyrut’ta bu eylemler sıkça görülmüştü (Çetinkaya, 2004, s. 246). Beş ay süren boykot boyunca beyaz keçe külah ve kalpak fes yerine giyilmeye başlanmıştı (Çetinkaya, 2004, s. 150). Ayrıca boykot hadisesiyle kalpağa ilgi artmıştı.¹ Daha sonra Harbiye Nazırı Enver Paşa da kabalak ve aynı zamanda Enveriye olarak adlandırılan, enseyi sıcaktan koruyacak bir şekilde tasarlanan bir başlığı orduya giydirmişti (Alkan, 2017, s. 123). Fesin iktidarının ne denli kırılğanlıklar taşıdığı bu örneklerden anlaşılabilir. Ayrıca Osmanlı toplumunda sarık, takke, kalpak ve kabalak gibi başlıkların giyilmesi de fesin tek ve vazgeçilmez başlık olmadığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, şapka giyilmeye başlandığını gören devlet adamları fesin giyilmesi için özel bir önem göstermişti. Fesin iktidarı, Cumhuriyet döneminde Anadolu’nun belli yerlerinde birtakım ayaklanmalara yol açan Şapka İnkılabıyla (1925) nihayet bulacaktı. Dolayısıyla bu çalışma aynı zamanda Cumhuriyet döneminin fes-şapka ikiliğinin neden olduğu tartışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki şapka yasağı uygulamalarında, kültürel saikleri de dikkate almakla birlikte, dönemin siyasal konjonktürünün belirleyici etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. II. Abdülhamid döneminde fesin, devletin simgelerinden biri olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, İmparatorluğun Beyrut, Hicaz gibi uzak vilayetlerinde ve Doğu Rumeli, Cezayir-i Bahri Sefid Vilayeti, Selanik gibi kritik yerlerinde şapka giyildiğine dair ihbarlar geldiği vakit, buralarda fes giyilmesine dair tedbirler alındı. Bulgaristan gibi zayıf bağlarla elde tutulan yerlerde, devletin temsilcilerinin kullanılmasına özen gösterildi. II. Meşrutiyet döneminin şapka yasağı uygulamalarında ise rejimin selameti ve asayiş meselesi ön plandadır. Meşrutiyet rejimi ve onun temsilcisi İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)’nin

¹ Mustafa Kemal’in etkisiyle Milli Mücadele yıllarında kalpak giymek adeta bir moda haline gelmişti. Alkan, a.g.m., s.123.

konumu henüz güçlü değildi. Üstelik İTC'nin önünde Meşrutiyet karşıtı bir ayaklanma olarak 31 Mart Vakası gibi ciddi bir örnek vardı. Nitekim 1910 yılında İstanbul'da polis kayıtlarına geçen çok sayıda ihbar, şapka giyilmesine yönelik tedbirlerin sıklaştırıldığını göstermektedir. Bu belgelerde şapka giymenin “hissiyat-ı umumiye-i İslamiye üzerinde bir tesiri müheyyicane husule getirmekte olduğu” (BOA. DH. EUM. THR. 37. 6.) yönünde sıkça kullanılan ifadelerden Meşrutiyet karşıtlarına koz verilmek istenmediği anlaşılmaktadır. Bütün bunların şapka giyen kişilerin mensup oldukları sosyal çevreler ve meslek gruplarına yer verilerek profillerindeki çeşitliliğe dikkat çekilecektir.

II. Abdülhamid Dönemi Şapka Yasağı Uygulamaları: Bir “Egemenlik Sembolü” Olarak Fes

19. yüzyıl boyunca İmparatorluğun birçok yerinde ayaklanma, işgal veya kopma haberleri eksik olmadı. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik çehresini değiştiren bir mahiyet kazandı. II. Abdülhamid iktidarının ilk yıllarındaki 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bunun önemli bir örneğiydi. Savaş sonrasında toplanan Berlin Kongresi'ndeki (1878) toprak kayıpları, Osmanlı'daki gayrimüslim nüfus oranını düşürürken Müslüman nüfusun yoğunluğu daha belirgin bir hale geldi. Osmanlı Devleti, daha çok İslami bir kimlik kazanırken, devletin politikası da bu yönde değişim gösterdi (Eraslan, 2019, s. 36). II. Abdülhamid'in İslamcılık veya Panislamizm politikası burada devreye girdi. Zira Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'ndeki büyük kayıplarından kısa bir süre sonra 1881 yılında İngiltere Mısır'ı ve bir yıl sonra Fransa Tunus'u işgal etti. 19. yüzyılda İngiltere'nin, kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını engelleme siyasetinin sağladığı belli bir güvence artık yoktu. Dolayısıyla II. Abdülhamid, Büyük Devletlerin gücünü, Panislamizm politikası çerçevesinde hilafeti politik bir güç olarak kullanarak dengelemeye çalıştı. Sultan, halifelik kurumuyla İngiltere, Rusya, Fransa'nın sömürgelerindeki Müslümanlar üzerinde nüfuz oluşturmakla bu ülkelerle ilişkilerinde elini güçlendirmek istiyordu. II. Abdülhamid, aslında İngiltere'ye ciddi bir güç olduğunu kanıtlayıp bu ülkeyle dostluk ilişkileri kurmayı arzuluyordu. Bu dönemde Almanya ile kurulan sıkı ilişkiler dâhi İngiltere'ye yönelik bu tutumu değiştirmedii.²

Büyük Devletlerle sıcak bir çatışmadan kaçınan Osmanlı Devleti, sembollerin üretiminden propagandaya “yumuşak güç” kullanmaya çalışmıştır. Bu anlamda, sömürgelerdeki Müslümanlar üzerine etki kurmak adına hilafetin yeniden

²Detaylar için bkz. Eraslan, *a.g.e.*, s.38-39.; Resmi İslamcılık, gerçekte İngiltere ve Almanya'nın kendi yararına kullanmak istediği bir ideolojeydi. Nitekim Halife, 1900 yılında Çin'de emperyalistlere karşı çıkarılan ayaklanmaya katılmamaları yönünde Çinli Müslümanlara öğüt veriyordu. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 71,75.

keşfi Selim Deringil'in işaret ettiği gibi, geleneğin icadına iyi bir örnektir. Büyük Devletlerin “sembolizme, törenselliğe, devletlerin resmi efsanelerinin plastik öğelerle vurgulanmasına, nişan, bayrak, müzik gibi duygusal öğelere olağanüstü bir önem” atfettiği 19. yüzyılda”, (Deringil, 2019, s. 24) Osmanlı Devleti de, II. Mahmud zamanından beri marşlar, armalar ve yeni semboller icat ederek dönemin ruhuna ayak uyduruyordu. II. Abdülhamid döneminde sembollere, devletin temsillerine özen gösterildi. 1905 yılında Osmanlı arması ile karışıklığın giderilmesi için bürokrasiye emir verildi. Dört aylık sürede armanın standartları belirlenebildi. (Deringil, 2019, s. 24)

Kuşkusuz fes de Osmanlılık ve Müslümanlık simgesi olarak görülüyordu. Dolayısıyla II. Abdülhamid dönemindeki şapka yasağı uygulamaları ve fesin giyilmesine yönelik çabayı bu çerçevede düşünmek gerekir. Panislamizm politikası çerçevesinde Müslüman ülkelerde yoğun bir propagandaya girişen Sultan, kendi Müslüman tebaasının fes giymesi için de tedbirler alıyordu.³ Armanın standardizasyonu ve fesin giyilmesi için verilen uğraş sembollere son derece önem verildiğini gösteriyordu. Nitekim İmparatorluğun kritik bölgelerinde ve sefaretlerde devlet temsillerinin kullanılmasına dikkat edilmiş ve buna dair özellikle sefaret memurlarına sert uyarılar yapılmıştı. Bu durum şapka yasağına dair belgelere de yansımış, fes bir Osmanlılık ve Müslümanlık simgesi olarak tanımlanmıştı. Fes giyilmesi yönündeki uygulamaların ve şapkaya dair yasakların sosyo-kültürel yönlerinin yanında böyle bir anlamı olduğunu vurgulamak gerekir. İslamcılık politikasının güdüldüğü II. Abdülhamid döneminde fese adeta devletin varlığını gösteren bir “egemenlik simgesi” önemi atfedilmişti. Gerek İmparatorluğun Beyrut, Hicaz gibi uzak vilayetlerinde Büyük Devletlerin nüfuz kurma çabaları, gerekse Doğu Rumeli, Cezayir-i Bahri Sefid vilayeti gibi kritik bölgelerinde milliyetçi ayaklanmaların çıkabileceği endişesi nedeniyle buralarda fes giyilmesine önem verilmişti.

93 Harbi, Balkanlarda ciddi kayıplara yol açtı. Sırbistan ve Romanya bağımsız oldu. Savaş sonrası yapılan Ayastefanos Antlaşması, Doğu Rumeli ve Makedonya vilayetlerini kurulacak olan özerk bir Bulgaristan Prenslığı'ne bırakıyordu. Yürürlüğe girmeyen bu antlaşma yerine yapılan Berlin Antlaşması, Doğu Rumeli ve Makedonya'nın Osmanlı Devleti'ne doğrudan bağlı birer vilayet olarak kalmasını öngörüyordu. Ancak, “Büyük Bulgaristan” hayalleri son bulmadı. (Uçarol, 1995, s. 411) Osmanlı Devleti'ne bağlı Bulgaristan Prenslığı'nin bundan sonraki arzusu, tam bağımsızlık ve Büyük Bulgaristan'ın kurulması olacaktı. Bu da, Doğu Rumeli ve Makedonya vilayetlerinin Bulgaristan'a katılması anlamına geliyordu. Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti ile bağları oldukça zayıftı. Bulgar Hükümeti İstanbul'da bulundurduğu "Bulgaristan Kapıkethüdalığı" aracılığıyla, Osmanlı Devleti ise Sofya'da kurduğu “Bulgaristan Komiserliği” vasıtasıyla

³ II. Abdülhamid'in Osmanlı Devleti dahilindeki İslamcılık politikası uygulamaları için bkz. Eraslan, *a.g.e.*, s. 205-252.

ilişkileri yürütüyordu (Aydın, 1996, s. 71). Bulgaristan, Osmanlı ile arasındaki bu son bağdan da kurtulmak istiyordu. Osmanlı Devleti ise Komiserliğin masraflarını ödemekten aciz bir durumdaydı (Aydın, 1996, s. 119). Böyle bir vaziyette Bulgaristan'a isteklerini dikte ettirecek bir pozisyonda değildi. Dolayısıyla zayıf da olsa Bulgaristan ile Komiserlik yoluyla kurduğu bağı korumak istiyordu.⁴

Osmanlı Devleti, Bulgaristan'ın 1908'de bağımsızlığını ilan etmesine kadar bu bağı sürdürmeye gayret etmiştir. Bu dönemde özellikle Doğu Rumeli vilayetinden gelen şapka ihbarları son derece önemlidir. Zira Osmanlı toprağı olan bölgede devletin temsilleri korunmalıydı. Bu anlamda bir zaafa düşme endişesi olduğu açıktır. 10 Eylül 1883'te Doğu Rumeli vilayetinde jandarma ve milislere kalpak yerine şapka giydirilmesi üzerine Müslüman jandarmalar istifa etmiştir. Jandarma ve milisler, bir Osmanlı vilayetinde "milli addolunan kalpak" yerine "Rus askerlerine mahsus şapka" giydirilmesini kabullenememişlerdir (BOA. Y. PRK. UM. 6. 10). Bu Osmanlı Devleti'nde kalpağın da muteber bir başlık olduğunu göstermektedir. Doğu Rumeli üzerinde emelleri olan Bulgaristan'ın burada nüfuz kurmak için böyle bir girişimde bulunmuş veya böyle bir girişimi desteklemiş olabilir. Ancak Osmanlıların burada şapka giyilmesi mevzuunu ciddiyetle ele aldıkları kesindir. 1885'te korkulan oldu. Bulgaristan, Doğu Rumeli vilayetini Prenslığın sınırlarına kattı. Bu, "Büyük Bulgaristan"ın kurulmasına yönelik büyük bir adımdı (Uçarol, 1995, s. 411). Sürekli toprak kaybeden İmparatorluk, artık devletin temsillerinin kullanılmasına daha fazla önem verecekti.

15 Şubat 1886 tarihinde Padişahın Başkatibinin yazısında şapka giyen Osmanlı elçiliklerindeki memurlara yönelik (BOA. İ. HD. 979. 77308) çok sert ifadeler içermesi bu bağlamda ele alınmalıdır. Buna göre, Asya ve Avrupa elçilik memurlarının Osmanlı'da ve Avrupa'da kendi milli kıyafetlerini giymeye devam ederken, Osmanlı "memurların ekseriyetinin hiçbir mecburiyetleri olmadığı halde kendi hevesat ve arzularına" uyararak şapka giyip gezmeleri kabul edilemez bir davranış olarak görülmektedir. Her ne kadar dinen "küfür derecesindeki" yasaklardan olmasa da milli adetlerin ve kıyafetinin başında gelen fesin terk edilmesi elçilik memurlarına yakışmayacağı gibi böyle bir davranışın diğer devletler nezdinde hafife alınma ve alay konusu olacağı belirtilmektedir. Bu yüzden bütün Osmanlı elçiliklerindeki askeri ve mülkiye memurlarının, Hıristiyan ve Müslüman olmalarına bakılmaksızın, fes giymeleri gerekmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi memuriyet simgesi olan fesin devleti temsil edenlerce giyilmesi zorunludur. Ayrıca, "dinin şiarına ve milli adetlere aykırı olan" şapka ve kasket gibi başlıklar giyildiğinin işitilmesi halinde memuriyetten azl ve uzaklaştırma cezalarının verileceği ve bunun gazetelerde ilan edileceğinin elçilik memurlarına bildirmesi Babıali'den istenmektedir. Babıali, aynı zamanda, Padişahın düşüncesine ve rızasına aykırı olan

⁴ Komiserlik "özellikle emlak, efkaf ve ticari meseler gibi konularda, Türk nüfusunun haklarının korunmasına dair önemli faaliyetlerde bulunmuştu." Aydın, a.g.m., s.119.

bu hadiselerin bir daha meydana gelmemesi için, onun “bu katî iradesinin” yerine getirilmesi için sürekli dikkat gösterecektir (BOA. İ. HD. 979. 77308).

1893 yılında Rum çoğunluğa sahip Midilli Adası’nda belediye reisi, belediye ve meclis azalarının şapka giymeleri “çirkin” olarak addedilmiş ve fes giymeleri bildirilmiştir. “Yunanlılık fikri” taraftarlarına dikkat çekilmiş, memurların şapka ile görevi icra etmelerinin bunların fesatlığına yol açacağı uyarısı yapılmıştır (BOA. DH. MKT. 11. 17). Rum nüfusun çoğunluğu oluşturduğu ve Yunanlılık taraftarlarının faaliyetleri düşünüldüğünde, Ada’da Osmanlı varlığının bir göstergesi olarak fesin giyilmesine önem verilmiştir. Benzer bir şekilde, 1895’te Tarfa isimli Bulgar Köyü mualliminin şapka giymesi üzerine Osmanlı tabiiyetinin bir simgesi olan fes giymesi gerektiği bildirilmiştir (BOA. MF. MKT. 302. 43). 1896’da Beyrut’ta *Ferir* adıyla bilinen Fransız Mektebinin bütün talebelerine okulun simgesi olarak “Le Petite François” (Küçük Fransız) ibareli bir şapka giydirmesi uygun bulunmamıştır. Okulun bütün öğrencilerinin Osmanlı tebası olması ve Beyrut ahalisinden pek çok ferdin bulunması ve dinen ve siyaseten dikkat çekmesi gerekçe gösterilmiştir (BOA. MF. MKT. 383. 11). Bir diğer örnek 1900 yılında Selanik’teki Romanya Ticaret Mektebi öğrencilerine şapka ve üniforma giydirilmesine dairdir. İlginç olan nokta üniformanın giyilmesine verilen tepkidir. Zira üniforma giydirmenin diğer yabancı okulları da buna özendireceğinden endişe edilmiştir. Bu mektep öğrencilerinin Osmanlı tebasından olması nedeniyle tek tip elbise ve şapkanın kabul edilemeyeceği bildirilmiş ve Selanik Konsolosluğu’ndan buna dair teminat alınmıştır (BOA. MF. MKT. 500. 28).

Görüldüğü gibi, Beyrut’tan Selanik’e, Midilli’den Doğu Rumeli’ye şapka giyilmesinin önüne geçme gayreti vardır. Bunun yanında şapka giyenlerin profilleri de gittikçe çeşitlilik kazanmaktadır. Hariciye memurları, belediye reisi, meclis azaları, öğretmenler, öğrenciler arasında şapkaya meyil artmıştır. Ancak bundan daha fazlası vardır. 1903 yılında Doğu Rumeli’ye bağlı Bergos’ta Osmanlı sıhhiye doktoru Hamburg Efendi şapka ve buradaki katipler de Bulgar kalpağı giymişlerdi. Oysa Bulgaristan Osmanlı Devleti’ne bağlı özerk prenslik olduğu için burasıyla zayıf da olsa mevcut bağların sürdürülmesi gerekiyordu. Dolayısıyla burada Osmanlı tebasından bir doktorun Osmanlı memuriyet simgesi olan fesi giymeye “tenezzül etmemesi” buradaki Müslüman ahaliyi üzüntüye sevk edeceğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Bergos’taki Müslüman ahalinin bu gibi şeylere ziyadesiyle önem verdiği bildirilmiştir (BOA. HR. SFR. 04. 433. 110). Katiplerin şapka değil Bulgar kalpağı giymiş olmalarına dikkat çekmek gerekiyor. Demek ki, Osmanlılar, sadece şapka değil, resmi olmayan veya Müslümanların benimsemediği diğer başlıkların da devlet memurlarına giydirilmesine müsaade etmemektedir. Bir başka örnekte, 1904’te İştib Bulgar ahalisinden gençlerin şapka giymeye başladığı ve sayılarının her geçen gün arttığı bildirilmektedir. Giyilen şapkaların nerelerden geldiği, kimler tarafından getirildiği yönünde ayrıntılı bir araştırma yapılmıştır (BOA. BEO. 2340. 17550.; BOA. TRF. I. A. 18. 1737).

II. Abdülhamid döneminde şapka yasakları İmparatorluğun merkezi İstanbul'da da dikkatle uygulanmaya çalışılmıştır. 1889'da Şehremaneti, tiyatrolardaki Müslüman oyuncuların yarım sakal ve şapka takmaya "cüret" etmelerinin halk arasında dedikoduya yol açtığı, dolayısıyla İslamiyet'e de aykırı olduğu için yasaklanmasını istemiştir (BOA. DH. MKT. 1648. 134). Sadece gerçek hayatta değil, bir oyunda bile şapka giyilmesine müsamaha yoktur. 1893'te Büyükkada'da, Belediye Başkanı ve memurlarının şapka giymelerinin resmi sıfatlarına uygun olmayıp gerekenin yapılması için Şehremaneti'nden yardım istenmiştir (BOA. DH. MKT. 120. 11). 1896'da öğrencilerine şapka giymeyi tenbihlediği yönündeki ihbar üzerine, Yenikapı Mosedicyan Mektebi muallimi Kigork Maarif-i Umumiye Nezareti'ne çağrılarak "münasip" bir dille ikaz edilmiştir. Çocukların fikirleri ve zihinlerini ihlal edecek bir telakkiyatta bulunmaması kendisine tenbih edilmiştir (BOA. DH. TMİK. M. 9. 70). Aynı yılda, Mısırlı Müteveffa Halim Paşa'nın yakınlarından olup İstanbul'a gelmiş olan Mehmed Ali Celil Bey'in "diyaneti İslamiye'ye ve adabı Osmaniyeye aykırı" olarak başında siyah şapka bulunduğu görülmüştür (BOA. Y. PRK. ZB. 14. 73).⁵

Berlin Antlaşması'ndan (1878) beri bıçak sırtında giden Bulgaristan Prenslığı ile ilişkilerin taşıdığı gerilim II. Meşrutiyet'e kadar devam etti. Daha önce, bir başka Osmanlı vilayeti olan Doğu Rumeli'yi kendi sınırlarına katan Bulgaristan'ın, 1908 yılında bağımsızlığını ilan etmeden önceki son hamlesi, Rumeli Demiryollarına el koymak oldu. Osmanlı Devleti bunu kabul etmediği gibi demiryolu şirketiyle temasa geçip memurlara fes giydirmek istedi. Nihayet yapılan girişimin sonucunda, Direktörlük Dairesi reisleri ve katiplerinin hariç, diğer tüm memur ve müstahdemin fes giymesine karar verildi (BOA. ZB. 326. 80; BOA. DH. MKT. 2692. 40). Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin önüne geçilemese de fesin devletin bir simgesi olarak algılandığını göstermesi açısından önemli bir örnek olduğunu belirtmek gerekir. Bu tepki, II. Meşrutiyetin hemen başında gerçekleştiği için II. Abdülhamid döneminin genel tutumuna ters düşmemesi olağandır. Dolayısıyla henüz iktidara gelen Jön Türklerin bu tutumu sürdürmesi nedeniyle, II. Meşrutiyet dönemindeki bu uygulamayı burada zikretmek gerekmektedir.

II. Abdülhamid dönemine ait bu uygulamalar, devletin, fesi adeta resmi bir simge olarak telakki ettiğini ve merkezi devletin gücünün sınırlı olduğu İmparatorluğun uzak bölgelerinde fes giyilmesine özen gösterdiğini ortaya koymaktadır. Büyük Devletlerin, elde etmiş oldukları siyasi, ekonomik ve hukuki anlamdaki geniş kapsamlı kapitülasyonlar sayesinde, bu bölgelerde nüfuz kurmak

⁵ Şapka giyilmesi başka bir örnekte bir tehdit unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. 1903 yılında Ankara'nın Ayaş kazası Muhakemat Katibi Cemal Efendi, tartışmaya girdiği kişiyle aralarındaki meseleye dair hukuki bir muamemele yapılmadığı takdirde yabancı bir devletin tebasına geçeceğini ve şapka giyeceğini söylediği vilayete bildirilmiştir. BOA. DH. MKT. 681. 8.

için ciddi olanakları vardı. Bağımlılık ilişkilerinden dolayı, bunların etkinliğini kırmak veya dengelemek için Osmanlı Devleti kendi topraklarında yabancı güçlerle rekabet etmek durumundaydı. İngiltere ve Fransa'nın İmparatorluğun Arap topraklarındaki etkinliğini dengelemek için Almanya'nın bizzat Osmanlı Devleti tarafından denkleme dahil edilmesi bu anlamda önemli bir göstergedir. Bunun yanında hilafet aracılığıyla İslam'a yapılan vurgunun sömürgelerdeki Müslümanların kendine çekme yoluna başvurdu. Osmanlı Devleti, Osmanlılık ve Müslüman kimliğini öne çıkarmak ve okullar kurmak yoluyla tebaanın bağlılığını arttırmaya çalıştı. Yukarıda çok sayıdaki örneğin de gösterdiği gibi fesin giyilmesine yoğun bir çaba harcanmış ve fes, resmi bir simge gibi addedilmiştir. Nitekim Bulgaristan'ın 1908'de Doğu Rumeli demiryollarını işgal ederken, Osmanlı yöneticilerin demiryolu şirketine işçilere fes giydirilmesi için süratli bir şekilde başvurması bu anlamda önemli bir örnektir. Bir bölgenin Osmanlılığının vurgulanması açısından fesin giyilmesi, milliyetçilik hareketlerinin olduğu Midilli ve Doğu Rumeli örneklerinde de bir "tedbir" olarak düşünüldüğü görülmektedir. Rum nüfusunun çoğunlukta olduğu Midilli'de Yunanlılık fikrinin yayılabileceği endişesinin yanı sıra, 1885 yılında Doğu Rumeli'yi kendi sınırlarına katan özerk Bulgaristan'ın bir tehdit unsuru olması yönetimi tedirgin etmektedir. Nitekim sadece yöneticiler değil, Doğu Rumeli'de bulunan Müslüman ahalinin de memurların şapka giymelerinden rahatsız olmuş olmasını ayrıca belirtmek gerekir.⁶

Rejimin Selameti ve Asayiş Kaygıları Çerçevesinde II. Meşrutiyet Dönemi Şapka Yasağı Uygulamaları

II. Abdüllhamid'in uzun yıllar süren şahsi idaresinden sonra gelen II. Meşrutiyet'in ilanı, İmparatorlukta coşkuyla karşılandı. Müslüman ve gayrimüslim tüm Osmanlı tebaası kol kola uzun süren kutlamalar gerçekleştirdi (Bayur, 1991, s. 65.; Akşin, 1980, 82). Bu, kitlelerin çeşitli vesilelerle kamusal alanda sık sık bir araya geldiği II. Meşrutiyet döneminin genel karakteristiğini haber veriyordu. Seçimler, mitingler, protestolar, yürüyüşler, boykotlar, bayramlar, gösteriler cemiyetlerin faaliyetleri insanların gündelik hayatında ciddi bir şekilde yer ediniyordu.⁷ "İstibdat" dönemi sonrası gelen "hürriyet" döneminde halk çeşitli nedenlerle meydanlarda sıkça bir araya geliyordu. Fakat bu durumun zaman zaman tedirgin ettiği İttihat ve Terakki, kitlelerin hareketini kontrol altında tutmayı gerekli görüyordu. Bu kontrol, kitle hareketlerinin hem Meşrutiyet karşıtı bir mahiyet almasını önlemeyi hem de Meşrutiyetin ve Firkanın yararına olacak şekilde belli bir

⁶ Son olarak belirtmek gerekir ki, farklı meslek gruplarından ve sosyal çevrelerden kimselerin şapkaya meyletmesi nedeniyle şapka giyenlerin profilleri çeşitlilik arz etmiştir. Buna yönelik değerlendirmeye daha sonraki bölümde girişilecektir.

⁷ Ayrıntı için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* No:38 (Mart 2008), s.133; İ. Arda Odabaşı, "1908 Osmanlı Boykotu'nda Sinemacı Sigmund Weinberg'in Başına Gelenler", *Müteferrika*, S.56, Kış 2019/2, s.175.

hedefe kanalize edilmesini amaçlıyordu. Her iki durumda da basın bunun için en iyi araçtı. Yine insanların bir araya geldiği ibadet yerleri, kahvehaneler gibi kamusal mekanların denetimi son derece önemliydi (Çetinkaya, 2004, s. 216).

II. Meşrutiyet döneminde kitleleri sokağa döken gelişmeler hiç eksik olmadı. Büyük umutlar bağlanan Meşrutî idarenin daha başında meydana gelen Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı Meşrutiyet ile oluşan sevinç ortamına ağır bir darbe vurdu (Ahmad, 2019, s. 51). Osmanlı Devleti'nin protesto etmekle yetindiği bu ortamda, Osmanlı kamuoyu basın ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin önderliğinde Avusturya ve Bulgaristan'a boykot ilan etti. Boykot süresi boyunca hareketi canlı tutmaya çalışan basın, boykota katılmayanları hamiyetsizlik ile suçlayarak hareketin içine katmaya çalıştı. Basın fiziki saldırıları kesinlikle menederek eylemlerin istenmeyen bir yöne çekilmemesi için dikkatli bir dil kullandı. İmparatorluk çapında yapılan gösteri ve mitinglerin Meşrutiyet karşıtlığına dönüşmesinden endişe eden İttihat ve Terakki ise süreci kontrol altında tutmaya çalıştı. Zira Bosna-Hersek'in ilhakından hemen sonra meşrutiyet karşıtı birkaç olay meydana geldi. 7 Ekim 1908'deki Kör Ali Vakası bu olaylardan biriydi. Fatih'te toplanan bir grup "çoban isteriz" diyerek Yıldız Sarayı'na yürümüş, işgalleri II. Abdülhamid'in işten el çektilmesine bağlayarak onun lehine gösteriler yapmışlardı.⁸ Yine aynı günün akşamı, Üsküdar'da, Yeni Camii'nin İmam vekili Abdülkadir, teravih namazından sonra, cemaati galeyana getirerek sinema ve karagöz oynatan yerleri basarak perdeleri yırtmış, seyircileri dağıtmıştı. Ertesi gün Beyazıt Camii'nde Abdülhamid yanlılarınca yapılan bir toplantıda savaş olması halinde herkesin Padişahın arkasında birleşeceğini, dayanışmayı bozmamak adına seçimlerden söz edilmeyeceğini ve böylece meşrutiyetin kaldırılacağını umuyorlardı (Akşin, 1980, s. 93). Şeyhülislamı dine aykırı görüşlerin temsilcisi olarak gören mürteciler, Ayasofya Meydanı'na Şeyhülislamla alay eden ve onu öldürmeye çağıran pankartlar koymuştu. Ayrıca yeni rejimin sonucu olarak, gerektiği gibi örtünmedikleri bahanesiyle sokaklardaki bazı Müslüman kadınlara saldırdılar (Ahmad, 2019, s. 53). Eski bir Şeyhülislamın oğlu olan Cemil Molla ile birleşerek Meşrutiyet aleyhtarları bir grup kuran Mizan dergisi başyazarı Murat Bey tutuklanarak sürüldü; destekçileri de hapse mahkûm edildi (Ahmad, 2019, s. 54).

Cemiyet eylemleri kontrol altında tutmak istemesinde bu olaylar etkili olmuştu. 13 Ekim 1908'de Sultan Ahmed Meydanı'nda düzenlenen büyük mitingin duyurulmasında bunu görmek mümkündür. Mitingin program ve nizamına uyulması gerektiği ve "muharebe isteriz" gibi eylemin maksadının dışındaki taleplerin dile getirilmemesi sıkı sıkı tembih edilmiştir. Bu uyarılar genelde birçok yazıda, harbin Osmanlı aleyhine olacağı yönündeki düşüncelerle de uyumludur (Çetinkaya, 2004,

⁸ Bkz. Bayur, *a.g.e.*, s.114.; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.116.; Çetinkaya, *a.g.e.*, s.225.

s. 252). 13 Nisan 1909 tarihinde meydana gelen 31 Mart Vakası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) bu endişelerinde haklı olduğunu göstermiştir. İsyân bastırıldığı için İTC buradan güçlenerek çıkmıştır. II. Abdülhamid tahttan indirildiği gibi Kanuni Esasi'de padişah aleyhine düzenlemelere gidilmiştir. Sıkıyönetim uygulandığı baskı ortamı Ahrar Fırkası'nın sonunu getirmiş, fırka siyasi arenadan çekilmiştir (Sancaktar, 2021, s. 79-80). Ancak 1910 yılının başında İttihat ve Terakki Fırkası'ndan (İTF) kopup Ahali Fırkası'nın giderek güçlendiği ve basından destek aldığı görülmüştür. Muhalefet öylesine yüklenmişti ki, Maliye Nazırı Cavit Bey istifasını vermek zorunda kalmıştı. 9 Haziran 1910'da gazeteci Ahmet Samim'in öldürülmesinden muhalefet ve kamuoyu İttihatçıları sorumlu tutmuşlardı.⁹

II. Meşrutiyet Dönemi'nde 1913 yılına kadar İTF iktidarı tam olarak eline alamamış ve karşısında çoğunlukla güçlü bir muhalefet bulmuştur. Dolayısıyla kendisini rejimin temsilcisi olarak gören İTF, muhalefete karşı iktidarını korumak kaygısını taşımaktadır. 31 Mart Vakası'nın üzerinden henüz bir yıl geçtiği ve gazeteci Ahmet Samim'in öldürüldüğü 1910 yılında İstanbul'daki şapka yasaklarının rutin bir uygulamanın ötesinde rejim karşıtlarının yaratacağı bir asayiş sorununa yol açmasına mani olmayı amaçladığını belirtmek gerekir. İTF, muhalefetin eline koz vermek istememiştir. Yukarıda da görüldüğü gibi, dinle ilişkilendirilen meselelerde özellikle cami çıkışından meydanlara kadarki “mesafe” hiç de uzun değildir. Kitlelerin her an meydanlara doluşabildiği bir ortamda şapka giyilmesinin Meşrutiyet karşıtlarına koz vereceğini hesaba katmak noktasında İTF yeteri kadar deneyime sahiptir. Dolayısıyla II. Meşrutiyet dönemi asayiş problemi yaratmaması için şapka yasaklarının uygulanmasına ciddi önem verilmiştir. 1910 yılının yaz aylarında, şapka yasağına yönelik çok sayıdaki uygulama bu çerçevede değerlendirilmelidir. Müslümanların şapka giymesine göz yumulmasının kamuoyunda olumsuz tesirlere yol açabileceği endişesi vardı. İnceleyeceğimiz belgelerde geçen birtakım ifadeler buna açıklık getirecektir. “Adat-ı ve adab-ı milliyeye muvafık olmayan bu [şapka] gibi serpuşların istimali hissiyat-ı umumiye-i İslamiye üzerinde bir tesiri müheyyicane husule getirmekte olduğu”, (BOA. DH. EUM. THR. 37. 6.) “çocuğuna şapka giydirmesinin dedikoduya yol açtığı”, (BOA. DH. EUM. THR. 36. 67) “sairi ahaliyi İslamın nefisini tahrir” ettiği, (BOA. BEO. 3510. 263239) “şapka giyilmesine müsamaha gösteren aile ve rüesasının bu hususta hissi teemmüle riayet göstermeleri”, (BOA. DH. EUM. THR. 52. 61) “enzar-ı umumiye-yi müteessir ve hissiyat-ı İslamiye'yi rencide” edici (BOA. DH. EUM. THR. 35. 66) bir davranış, “memnuiyet-i şeriyye hilafına olarak şapka giymiş oldukları” (BOA. İ. HB. 95. 15) türünden ifadelerin gösterdiği gibi başta meşrutiyet karşıtları olmak üzere muhalefetin eline koz vermek istenmediği sonucu çıkmaktadır.

1910 yılına ait belgelerde şapka giyenlerin yaşlarının 7 ile 14 arasında değiştiği ve bunların büyük çoğunlukla kız çocukları oldukları görülmektedir.

⁹ Ayrıntı için bkz. Sancaktar, *a.g.e.*, s. 98-101.

Bunlar, bir kısmı emekli veya görev başındaki üst düzey ordu ve bürokrasi mensubu kimselerin çocuklarıdır. Yine bu çocukların velileri asker ve memur gibi resmi görevlilerin; tüccar, doktor, kasap, fırıncı gibi sivilin çocuklarıdır. Şapka giyenler, genellikle çocuk olduklarından, tebligat velilere yapılmaktadır. Şapka ile görülenlerin kimlikleri tespit edildikten sonra Emniyeti Umumiye Müdürlüğüne velilerine yazı yazılmaktadır. Bunlar çoğunlukla kalıp ifadeler içeren tipik resmi yazılar oldukları için bir tanesini detaylı olarak incelemek yeterli olacaktır. Bununla birlikte, tebligat alan kişilerin verdiği cevapları gösteren örnekler de ele alınacaktır. Zira tebligatlara verilen yanıtlar, sıradan insanların da şapka yasağı uygulamaları konusunda ne düşündüğüne dair fikir verecektir.

Ayasofya civarında oturan Harbiye Nezareti Celilesi Muhakemat Dairesi azası Miriliva Safvet Paşa'ya, çocuklarının şapka giyerek gezdiklerinin haber verildiği 20 Haziran 1910 tarihli yazıda, şapka gibi milli adap ve adetlere uygun olmayan bir başlık giymenin “hissiyat-ı umumiye-i İslamiye üzerinde bir tesiri müheyyicane”ye sebep olacağı bildirilmektedir. Bu yüzden, çocuklarının şapka giymelerine müsamaha gösteren aile ve reislerinin “hiss-i teemmüle” riayet etmeleri istendiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla velilerden, “çocukça heveslerle” şapka giyen varsa halkın nazarında kötü etkilere yol açacağı için bundan sonra şapka giymemelerinin sağlanması beklenmektedir. Safvet Paşa, verdiği cevapta şapka ile ilgili bu hususların doğruluğunu kabul etmekle birlikte, bahsi geçen çocukların kendisinin değil komşuların olduğunu belirtmektedir. Safvet Paşa, ayrıca, dini adaba ve milli adetlere aykırı başlıkların giyilmesini önlemek için bu tebligatların gerekli olduğunu, ancak bunların doğru kişilere gönderilmesi gerektiği şeklinde iğneleyici bir cevap vererek rahatsızlığını göstermektedir.¹⁰ Müze-yi Hümayunlar Müdürü Halil Bey, 10 yaşındaki kızının şapka giydiğine dair yapılan tebligata verdiği cevapta bu yaşta bir kızının olmadığını, Çengelköy'de değil Çubuklu'da oturduğunu bildirmektedir (BOA. DH. EUM. THR. 35. 66). Ancak iki ay sonra, 4 Ağustos 1910'da bir kez daha Halil Bey'e kızının şapka giydiğine dair yazı gönderilmiştir (BOA. DH. EUM. THR. 97. 86).¹¹

Velilerin şapka giyen çocuklarına nasıl tepki gösterdikleri de ilginç bir konudur. Yukarıda yer verdiğimiz örnekte Safvet Paşa'nın şapka ile ilgili

¹⁰ Benzer ifadeleri içeren ve hepsi 1910 tarihli olan diğer belgeler şunlardır: BOA. DH. EUM. THR. 52. 61; BOA. DH. EUM. VRK. 2. 85.; BOA. DH. EUM. THR. 36. 67.; BOA. DH. EUM. THR. 36. 1.; BOA. DH. EUM. THR. 36. 50.; BOA. DH. EUM. VRK. 3.32.; BOA. DH. EUM. VRK. 3. 36.; (BOA. DH. EUM. VRK. 3. 39); (BOA. DH. EUM. THR. 98. 10).

¹¹ Bir başka yanlışlık Kolağası Süleyman İhsan Bey'in adresiyle ilgili olarak yapılmıştır. 7 yaşında torununun şapka giydiği gerekçesiyle kendisine tebligat götürülmek istenmişse de Kurbağalıdere'de oturmadığı anlaşılmıştır (BOA. DH. EUM. THR. 97. 76) Süleymaniye civarında oturan Hasan Efendi'nin 10 yaşındaki kızın başında güllü şapka ile Beyoğlu'nda gezdiği görüldüğü polis kayıtlarına geçmiştir. (BOA. DH. EUM. THR. 98. 10)

uygulamayı doğru bulduğunu aktarmıştık. Şimdi ise Büyükada Hıristiyanların Gül Bayramına katılan çocukların velilerinin tutumuna bakalım. “Frenk Klisesi” ruhani heyeti, yanlarında yüz kadar Hıristiyan kadını ve kiliseye bağlı mektep talebeleri ile birlikte ellerinde bayraklarla dolaştıktan sonra ayın için kiliseye girdikleri ve bunların içinde feslerini çıkararak katılan Müslüman çocukların da olduğu bildirilmektedir. Velilerinin bunu nasıl karşıladıkları şu şekilde aktarılmaktadır: Büyükada önceki muhtarı Hafız Efendi 11 yaşındaki oğlunu dayak ile tehdit ettiği; Büyükada’da oturan Feriklikten emekli İbrahim Paşa’nın 8- 10 yaşlarındaki oğlu ve kızının “mektebi mezkur müdavimlerinden olduğu için [Gül Bayramı’na] bil rıza gönderdiğinin” anlaşıldığı; ancak Büyükada’da oturan Feriklikten emekli Şakir Paşa’nın başlarında siyah şeritli beyaz şapka bulunan 7-8 yaşlarındaki iki kızıyla akşam saatlerinde vapur iskelesinde gezdikleri rapor edilmiştir. Ayrıca adı geçen kişilere gerekli tebligat yapılmıştır. Üç örnek de son derece ilginçtir. Şapkanın son derece olumsuz bir şekilde algılandığı bir çevrede Hafız Bey’in çocuklarını şapka giymekten menetmesi “olağan” bir davranışken, Şakir Paşa’nın çocuklarının şapka giymesine müsaade etmesi “sıra dışı” görünmektedir. İbrahim Paşa ise çocukları Kiliseye bağlı mektebin öğrencilerinden olduğu için buna rıza göstermiştir (BOA. DH. EUM. THR. 35. 54).

İstanbul’un hemen hemen her semtinde şapka giyildiğine dair ihbarlara rastlanmaktadır.¹² Bunlardan biri olan Göztepe’deki örnek, şapka giyenlerin mensup olduğu ailelerin ve geldikleri sosyal çevrelerin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Faik Paşa, Tüccar Fesçi Sait Efendizade Ali Bey, Ekmekçi başı Süleyman, Kasap Nuri, Bahariye Tahrirat Reisi Halil, Doktor Cemal ve askeriyeden Hamid Paşa’nın çocuklarının şapka giydiği görülmektedir (BOA. DH. EUM. THR. 36. 1.; BOA. DH. EUM. THR. 36. 50). Yine Meşrutiyet dönemine ait, fakat bu sefer 1910 yılına ait olmayan diğer iki örneğe yer verelim. 29 Aralık 1908 tarihinde Şeyhülislamlık makamı, şapka giyerek Müslüman ahalinin nefsinin tahrik ettiği gerekçesiyle bir Hukuk Mektebi öğrencisi hakkında işlem yapılmasını istemiştir (BOA. BEO. 3510. 263239). 25 Temmuz 1911’de çıkan Divan-ı Harbi Örfi’nin kararnamesine göre, Tavukpazarında oturan polislikten ihraç edilen Suphi, Fatih Medresesi ilmiye talebelerinden Hurşid bin Mehmed ve Anadolu Hisarı sakinlerinden Sabri Bey’in şeri yasakların muhalefet ederek şapka giymelerinden dolayı 45’er gün hapis cezası almıştır (BOA. İ. HB. 95. 15). II. Abdülhamid döneminde şapka giyen Hariciye memurlarının memuriyetten azil ve uzaklaştırma cezası verileceği yönündeki karara yukarıda yer verilmişti. Ancak bu örnekte, şapka giyenlerle ilgili ilk defa olarak hapisle cezalandırma örneği ile karşılaşılmaktadır.

¹² Üsküdar Doğancılar Meydanında oturan Mirliva Mustafa Paşa’nın 12 yaşındaki kızı Halide (BOA. DH. EUM.VRK. 3. 32), köprüden (Galata Köprüsü’nden) geçerken görülen Maliye Nezareti Muavini Nail Efendi’nin kızı (BOA. DH. EUM. THR. 37. 6), Kızıltoprak’ta oturan Nail Bey’in 11 ve 8 yaşlarındaki kızları (BOA. DH. EUM. VRK. 3.39) şapka giymiştir.

Son olarak İTF'nin veya en geniş anlamıyla Jön Türklerin şapkaya yaklaşımlarının geleneksel yaklaşımı benimsemelerinden değil, daha çok politik gerekçelerden kaynaklandığını belirtmek gerekir. Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sının pozitivist ve laik görüşlerinden etkilenen bu kuşağın, şapkaya yüklenen geleneksel anlamı benimsediklerini düşünmek güçtür. Nitekim yurtdışında şapka giydiklerine dair örnekler çoktur. Buna dair Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya* kitabında yer alan dört anektoda yer vermek gerekir. İlki, Mustafa Kemal'in, Paris'te Ateşemiliterlik görevinde bulunan Fethi Bey'i ziyareti esnasındadır. Mustafa Kemal yola çıkmadan önce Selanik'te uzun tüylü tirol bir şapka almıştı. Kendisini bu şapkayla görüp şaşırان Fethi Bey'e de bir şapka vermişti. Falih Rıfkı'nın verdiği ikinci örnek, kendisinin ilk kez 1913 yılında Bükreş'e giderken şapka giymesine dairdir. Üçüncüsü, Paris'e giden Maliye Nazırı Cavit Bey'in yurtdışındayken, "taassupçuluk kışkırtıcılığı yapan bir gazetede" çıkan şapkalı resminin İttihat ve Terakki hükümetini düşürme propagandasında ciddi bir yer tuttuğu yönündedir. En çarpıcı olanı dördüncü örnektir. Meşrutiyet döneminde Paris'te okuyan gençlerden biri fesi bir milliyet simgesi olarak gördüğünden dolayı çıkarmadığı için adı "Fesli Niyazi"ye çıktığıdır (Atay, 2020, s. 499). Bu örneği dikkate alırsak Paris'te okuyan öğrencilerin fes giymesinin tuhaf karşılandığı ve bunun son derece sıra dışı bir olay olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu ise Osmanlı toplumundaki olgunun tam tersidir.

II. Abdülhamid döneminde İmparatorluğun parçalanmasını önlemek kaygısıyla uzak vilayetlerde ve kritik bölgelerde uygulanmasına önem verilen şapka yasağı, II. Meşrutiyet döneminde, asayiş sorunu ve rejimin selametine yönelik endişe nedeniyle, bu kez İmparatorluğun merkezi İstanbul'da yoğun olarak uygulanmıştır. İlkinde odak çevre, ikincisinde merkezdir. II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da yasak uygulanmakla birlikte, asıl endişe kaynağı olan yerler uzak vilayetlerdi. II. Meşrutiyet döneminde ise tam tersine politikanın merkezi İstanbul'a özel önem verilmiştir. İTF'nin şapka yasağı uygulamalarının İstanbul'da yoğunlaştığı olgusu, taşraya yönelik örneklerin azlığından da anlaşılmaktadır.¹³ II. Meşrutiyet döneminde 1911 yılından sonra şapka yasağına ilişkin uygulamalar devam etmekle birlikte, sıkı kontrolün gevşediği görülmektedir. Her ne kadar gergin politik bir atmosfer eksik olmasa da, Meşrutiyetin, seçimleri, parlamentosu ve teamülleriyle kabul görmeye başlamasının bunda etkili olduğunu düşünmek anlamlıdır. Muhalefet odaklarının

¹³ Bu anlamda kayıtlara geçen tek örnek Osmanlı'nın uzak vilayeti Hicaz'dandır. 16 Şubat 1914'te Mekke Emiri Şerif Hüseyin, askerlerin kalpakları yerine şapkaya benzer bir başlığın kötü tesirlere yol açacağını bildirmektedir (BOA. BEO. 4259. 319456). Diğer yandan II. Meşrutiyet döneminin ilerleyen yıllarında Varna'daki Müslüman arabacılara kasket giydirilmesi üzerine, Osmanlı yetkilileri "İstanbul Muahhede'si'nin "Bulgaristan'ın bilcümle mahallinde Bulgar tebasından bulunan Müslümanların adatına riayet olunacağı" ibaresini gerekçe göstererek Bulgaristan'la temaslarda bulunmuştur. Bunun sonucunda uygulamanın sadece Varna'daki Müslüman arabacıları kapsadığı anlaşılmıştır (BOA. HR. SFR. 04. 891. 103).

toplandığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF), iktidarı elde etme noktasında önemli güç haline gelmiştir ve nitekim daha sonra bunda başarılı olacaktır. Bunun yanında özellikle Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Balkan Savaşları (1912-1913) İTF'nin baş etmesi gereken hayati meselelerdi. Dolayısıyla İTF'nin şapka yasağı uygulamalarındaki temel motivasyonunu oluşturan Meşrutiyet karşıtı ayaklanma tehlikesinin başlardaki kadar güçlü olmadığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı'daki şapka yasağı uygulamaları üzerine yaptığımız bu inceleme fes ile şapkaya dair algının siyasal, kültürel ve toplumsal yönlerine ışık tutmaktadır. Yasağa rağmen üst düzey devlet memurlarından alt kademedekilere, doktorlardan esnafa ve sıradan insanlara şapka giyildiğine dair çok sayıda örnek söz konusudur. Özellikle yurtdışındaki Hariciye memurları arasında şapka giymek son derece yaygındır. Müslüman tebaanın şapkaya yönelik tüm olumsuz algısına rağmen, bu genel eğilimin dışına çıkan kimselerin varlığı önemlidir. İmparatorluktaki gayrimüslim tebaadan kimselerin ve yabancıların şapka giymeleri nedeniyle, şapkaya yönelik belli bir aşinalığın da bunda etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte insanın bireysel ve toplumsal eylemlerinin ardında çoklu ve karmaşık nedenler olduğu açıktır. Örneğin bir başlığa, başı güneşten koruyan bir nesne olması bakımından işlevsel bir anlama sahipken, tarihsel süreç içinde politik ve kültürel anlamlar atfedilmesi, meselenin birçok yönden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu çalışmanın yapmaya çalıştığı şey sosyal bilimlerin ruhuna uygun olarak ele alınan konuyu çok yönlü bir değerlendirmeye tabi tutmaktır.

Siyasal ve kültürel anlamda fes ile şapka arasında kurulan karşıtlık ilişkisi nedeniyle fesin giyilmesini sağlamak ve şapkadan menetmek siyasal otoritenin özen gösterdiği bir konudur. Bununla birlikte dönemsel konjonktür, bu yasağın uygulanması için ciddi bir motivasyon sağlamıştır. II. Abdülhamid döneminde milliyetçilik ayaklanmalarının görülebileceği yerlerde ve Büyük Devletlerin etki alanı olabilecek uzak vilayetlerde devletin varlığını gösteren fesin giyilmesi için önemli bir çaba sarf edilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde ise muhalefetin eline koz vereceği ve henüz sağlam bir zemine oturmamış rejime tehdit oluşturacağı nedeniyle şapka giyilmesinin önüne geçilmek istenmiştir. Daha sonra bu temel motivasyon ortadan kalktığında bile, şapka yasağı Cumhuriyet döneminde yapılan Şapka İnkılabına (1925) kadar sürdü. Fes, ilk kez giyildiğinde "dine ve imana" saldırı olarak nasıl karşı çıkıldıysa, Şapka Kanunu çıktığında da yine benzer gerekçelerle ve bu kez, yer yer isyana varacak şekilde bir tepkiye neden olmuştu. Bu anlamda başlık meselesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Batılılaşmanın süreklilikleri ve kopukluklarıyla değerlendirmek için son derece önemlidir. Dolayısıyla bu çalışma Şapka İnkılabı tartışmalarına da pek çok açıdan katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Yazar Katkı Oranı ve Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışma tek yazarlı olup katkı payı %100'dür ve herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. BEO. 2340. 17550.

BOA. BEO. 3510. 263239.

BOA. DH. EUM. THR. 36. 50.

BOA. DH. EUM. THR. 35. 54.

BOA. DH. EUM. THR. 35. 66.

BOA. DH. EUM. THR. 36. 1.

BOA. DH. EUM. THR. 36. 67.

BOA. DH. EUM. THR. 37. 6.

BOA. DH. EUM. THR. 52. 61.

BOA. DH. EUM. THR. 97. 76.

BOA. DH. EUM. THR. 97. 86.

BOA. DH. EUM. THR. 98. 10.

BOA. DH. EUM. VRK. 3. 36.

BOA. DH. EUM. VRK. 3. 39.

BOA. DH. EUM. VRK. 3. 32.

BOA. DH. MKT. 11. 17.

BOA. DH. MKT. 120. 11.

BOA. DH. MKT. 1648. 134.

BOA. DH. MKT. 2692. 40.

BOA. DH. TMİK. M. 9. 70.

BOA. HR. SFR. 04. 433. 10.

BOA. HR. SFR. 04. 433. 110.

BOA. İ. HB. 95. 15.

BOA. İ. HD. 979. 77308.

BOA. MF. MKT. 302. 43.

- BOA. MF. MKT. 383. 11.
BOA. MF. MKT. 392. 43.
BOA. MF. MKT. 500. 28.
BOA. TRF. I. A. 18. 1737.
BOA. Y. PRK. UM. 6. 10.
BOA. Y. PRK. ZB. 14. 73.
BOA. ZB. 326. 80.
BOA. HR. SFR. 04. 891. 103.
BOA. BEO. 4259. 319456.

Kitaplar ve Makaleler

- Ahmad, F. (2019). *İttihat ve Terakki 1908-1914*. İstanbul : Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (1980). *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat Terakki*. İstanbul : Gerçek Yayınevi.
- Alkan, M. Ö. (2017). Fes İnkılabından Şapka Devrimine: Fes-Kalpak-Kabalak. *Atlas Tarih*, (45), s. 118-123.
- Atay, F. R. (2020). *Çankaya*. İstanbul : Pozitif Yayınevi.
- Aydın, M. (1996). Bulgaristan Komiserliği. *Belgeler*, 17 (21), s. 71-125.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi I-II*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çetinkaya, Y. D. (2004). *1908 Osmanlı Boykotu ve Bir Toplumsal Hareketin Analizi*. İstanbul: İletişim Yayınları,.
- Çetinkaya, Y. D. (2008). 1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (38), s. 125-140.
- Deringil, S. (2019). *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet, İletişim Yayınları, 5. Baskı, 2019 (5 b.)*. İstanbul : İletişim Yayınları.
- Eraslan, C. (2019). *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Odabaşı, İ. A. (2019). 1908 Osmanlı Boykotu'nda Sinemacı Sigmund Wernberg'in Başına Gelenler. *Müteferrika*, (56), s. 175-184.
- Ortaylı, İ. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul : Kronik Kitap.

Sancaktar, F. M. (2021). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Yeşilbursa, B. K. (2001). Atatürk'ün Kastamonu Seyahati ve Şapka İnkılabı. *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, Kastamonu Valiliği Yayınları*, s. 13-20.